

ԵՂԻՇԷՆ Զ. ՄԵԼԻՔԵԱՆ

ՎԻՃԱԿԱԳԻՐ ԽՆՈՒՍ (ՀԱՐՔ) ԳԱԻԱՌԻ  
ԵՒ  
ԹՈՆԴՐԱԿԵՑՈՑ ԱՂԱՆԴԻՆ ԵՒ ԲՈՂՈ-  
ՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿԱՊԸ Ի ԽՆՈՒՍ



Տպագրութիւն  
YEPRAD PRESS  
NEW YORK CITY

1943

A<sup>u</sup> 9518 | Supplément  
à l'Annuaire  
général (1918)  
français

|  |  |  |
|--|--|--|
|  |  |  |
|  |  |  |
|  |  |  |
|  |  |  |
|  |  |  |

9(47.925)

ՄՏՈՒԳՎԱԾ է 1961 թ.

Գրքային հաստիքին քանիս հինգ տոկոսը կը նուիրեն  
Տարօն-Տուրուբերան Հայրենակցական Միութեան  
յատկացուելու Տարօն-Տուրուբերանցի  
սլատերագմի աղէտեալներուն  
ԵՂԻՇԷ Յ. ՄԵԼԻՔԵԱՆ

ՎԻՃԱԿԱԳԻՐ ԽՆՈՒՍ (ՀԱՐՔ) ԳԱԽԱՌԻ

ԵՒ

ԹՈՆԴՐԱԿԵՑՈՑ ԱՂԱՆԴԻՆ ԵՒ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆՈՒ-  
ԹԵԱՆ ԿԱՊԸ Ի ԽՆՈՒՍ՝



A II 9518  
40461



ԳԼՈՒԽ Ե. ՄԱՐԿՈՍԻԱՆ

## Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

\* \* \*

Սիրելի եղբւյ՛,

Տըրուստ Մշեցնակ խօսելով, մէկ պարսէնտով երկու լոր ես վար բերեր, գրեռնի մը մէջ ամփոփելով Տարօն-Տուրուքերանի աշխարհից երկու արժէքաւոր պատկերներ. մէկը, անոր ֆիզիքական կառուցուածքից՝ որն է ՀԱՐԲ-ԽՆՈՒՍԻ վիճակագրականը, իսկ միւսը՝ ԹՈՆԴՐԱԿԵՅՈՅ ԱՂԱՆԴԸ, որը Հայաստանի հոգեկան ալեկոծման պատկերն է:

Առաջինը, այսինքն Հարբի վիճակագրականը շատ կարեւոր է եւ այն պատճառաւ որ ներկայիս այդ շէն աւաններն ու գիւղերը զարս դուն կը նշես, մեծ մասով աւերակներու կոյտեր են, որոց մէջէն օձերը կը սողան, եւ որոց եղբրքներուն քուրքն ու փութը իրենց նախիրը կ'արածեն. այն բնակչութիւնը որոնց նշգրիտ քանակը կը ջանաք տալ դուն եւ Լինչը եւ Բնաշխարհիկ Բառարանը, անոնց բոլորի գանկերը նեղքեր է քուրքը, եւ ժամանակը սղկեր, վռշիացքեր եւ քամուն է տուեր անոնց ոսկորները, այն հայ դպրոցները որոց քիւն ու անունները դուն կ'արձանագրես, անոնց հետքն անգամ չ'երեւիր. Օսմանի հըրձիգ զաւակները Թուրանի քրով կտրեք եւ ամեն ինչ, եւ Խուրանի ջահով վատեր են ամեն բան, որով քու արած վիճակագրութիւնը շատ պիտանի է, քէ մեր պատմութեան, եւ քէ մեր հարցին իբրեւ առադձ. քանի որ դեռ երէկ *Վասնողի հայ մը*, մեր Սբ. Մեսրոպի սրբազան տառերը սրբապղծելով. հայաստա լրագրի մը մէջ հետեւեալը կը գրէր «...այսպէս աւաճ հայկական հարցը չկայ եւ գոյութիւն չունի. դաշնակներն են զայն ստեղծած մեր ժողովուրդը շահագործելու համար»:

Գրեռնիդ երկրորդ մասը. այսինքն «Թոնդրակեցոց Աղանդը» իր պատմական փրկերով ու յայտնութեամբ ուսումնասիրութեան արժանի հետաքրքրական գլուխ մըն է, մանաւանդ անոր ժամանակակից մասը:

Երրորդ դարէն սկսեալ արդէն, զանազան աստուածաբանական դպրոցներու մէջ, քրիստոնէական հաւատքի վերացական հարցերու շուրջ երկպառակութիւններ ի յայտ եկան եւ ի մասնաւորի Միջերկրականի աւազանի բոլոր, ուր՝ Արեւմուտքի եւ Արեւելքի մտաց հոսանքները իրարու կը խառնուին, ու դարերու ընթացքին հետ այդ պէժուկ խառնարանէն ըմբոստ մտքեր դուրս ցայտեցին ինչպէս *Մանիքեանները* (274 թւին), *Արիստականները* (318 թւին), *Նեստորականները* (424 թւին), *Պաղիկեանները* եօթերորդ դարուն, հետաքրքիրը այն է որ ասոնցմէ առաջինը եւ վերջինը իրենց արմատն ու պատճառարանը մեր հայրենի հողին վրայ դրին, ունենալով իբրեւ մոլեռանդ ներկայացուցիչ — Մայրագումեցու աշակերտներէն Սարգիս արեղայ մը, Հայաստանը դարձաւ անոնց կեդրոնավայրը երբ Բիզանդական կայսրերը, մանաւանդ հայագգի Լեոն կայսրը զանոնք հալածելով դէպի մեր երկրի սահմանները փշեց, եւ որոնք Տիվրիկի ուժեղ ապստամբութենէն եւ զարհուրելի կոտորածէն յետոյ դէպի Կ. Պօլիս ու Թրակիայ ցրուեցան, արդար է ասել որ դարերու ընդմէջէն, բողոքականութիւնը անոնց, այսինքն Պաղիկեաններու արմատից, առատ սնունդ է ստացեր. սակայն հարցը տակաւին այնքան ալ լուսաբանուած չէ, թէ Թոնդրակեցիին Պաղիկեաններու հարագատ շառաւիղն է, քանի որ պատմագէտներէն հաստատուած է որ Մանիքեանները Զրադաշտական հետեւորդներ էին եւ իրենց միութիւնը Պաղիկեաններու հետ կեղծ եր, եւ այս վերջինները միշտ կ'ուրանային որեւէ դաւանական միասնականութիւն Մանիքեաններու հետ: Այս բոլոր աղանդները որոնք արդիւնք էին ժամանակի մոլեռանդ եւ աններող մտքին, եւ Փոքր-Ասիական անմիաբան ու պառակտիչ ոգուն, այնքան ալ պիտի չլրանային զարգանալ եթէ չլինէր յետագային իսլամներու փախչելիքը՝ որոնք քրիստոնէութիւնը տկարացնելու համար ամեն միջոց ու առիթ գիտեն շահագործել:

Հետաքրքիր պարագայ մը եւս այն է որ Էտուրքոս Կիպարն, իր «Հռոմէական կայսրութեան Անկումը» գրքին մէջ (էջ 880) Պաղիկեան հերձուածին որպէս ախոյեան եւ ղեկավար վարդապետ կը նանչնայ Կոստանդին — Սիլվանուս անունով անձնաւորութիւն մը որը գործեր է *Մանհադիլի* իր համեստ բնակավայրէն «in his humble dwelling of Mannalis» արդեօք սա մեր Մանանդին, Մայրդաղի՞ն է, թէ՞ ուրիշ է. եթէ առաջին պարագան հաստատուի այն ատեն իսկապէս որ Պաղիկեաններու

«ուղեղը» Խնուսի մէջ պէտք է գետեղուած տեսնել : Իսկ զանա-  
զան տուեալներէ այնպէս կը քուլի որ Թոնդրակեցու գործը հա-  
շագատ հայկական ծնունդ է եւ աւելի կապ ունի մեր հին հե-  
քանոսական հաւատքին հետ քան ուրիշ որեւէ աղանդի, բացի  
Մանիքեաններու հետ, չէ որ վերջինները արդէն միշտ ամ-  
բաստանուած էին իբրեւ Զրադաշտականներ, եւ ինչ որ այս  
կապը աւելի ամրացնել կը քուլի այն փաստն է որ Սմբատ  
Թոնդրակեցին, (որ Թոնդրակեցի չէր) իր քարոզած վարդա-  
պետութիւնը ուսած էր Պարսկաստանի մէջ, մինչեւ իսկ Գրի-  
գոր Մագիստրոսը որ Թոնդրակեցիներուն ահաւոր կոտորածը  
սարքեց ամբարտաւան յոխորտանալով կը գրէր Ասորոց կաթո-  
ղիկոսի իր նամակին մէջ «Զու արաբեալ գնացի մինչեւ յակն  
յորում բունեալ էր իժն եւ քարքն եւ վիշապն չարութեան, եւ  
խլեալ զնոսա տապալեցի, գործինակ հաւն իմ գլշտիշատ...» :  
Ահա հոս ոչ միայն Յունաց հանդէպ իր ծառայականութիւնն է  
որ կ'արտայայտէ, այլ իր հնադարեան Լուսաւորչի տան ատե-  
լութիւնը հանդէպ վահեղվահեան տաճարին մեր հեք-անոս  
յԱշտիշատին :

Սիրելի Նդիշէ', քու փոքրիկ գրքոյկով մեր հոգեւոր անց-  
եալի մուք ներհնուդիի մէջ, ուրիշներու մօտ փոքրիկ նրագ մը  
վառեր եւ որպէսզի ապագային ով որ ուզէ հոն մտնել ու պըր-  
պըտումներ անել, արահետ մը ունենայ իր առջին եւ քոյ դրած  
նրագին լոյսը քէեւ փոքրիկ է բայց ձէքը սերուփ է, պատրոյ-  
զը ուժեղ է եւ հողմերու կը դիմանայ :

Տարօնական սիրով ,

Քոյդ

ՄՈՒՍԱՍԻՐՅԻ

## ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Գրի առնելով իմ բնաշխարհիս Տաթև-Տուրուբերանի, Խնուս-Հալաբ գաւառի վիճակագրութիւնը շատ ամփոփ կերպով . եւ միեւնոյն ատեն կարն ուսումնասիրութիւնով մը ջանալով ամփոփել մեր գաւառին մէջ դարերու ընթացքին տեղի ունեցած հոգեկան ալեկոծումներու դէպքերը, ես՝ առաջինով ջանացած եմ հնարաւոր չափով նշգրիտ տեղեկութիւններ տալ քառորդ դար առաջ մեր բնաշխարհի շէն ու լայնածառ գիւղերու եւ աւաններու մասին : Մինչ երկրորդ նիւթը իր ընդգրկած բովանդակութեամբ ինձ կ'ընծայէր առատ նիւթ հետքերու եւ գրի առնելու պատմական դէպքեր, շղթայելով հինին հետ նորը, որոնք կը հասնէին մինչեւ մեր մօտիկ անցեալը, ու մեր օրերը : Մօտիկ անցեալի, այսինքն անցեալ դարու առաջին քառորդին կամ կիսուն տեղի ունեցած դէպքերուն՝ աղանդաւորներու բեկորներուն հանդէպ կիրարկուած միջոցներուն, շիտակ քէ սխալ՝ անկախ այդ պարագան նշողէլ—, անմիջա՝ կան առնչութիւնը որ կապուած է իմ մեծ պապիս՝ ՄԵԼԻՔ ՊՕԴՈՍԻ անձին եւ իշխանութեան հետ . նիւթը դարձուց ինձ համար աւելի հետաքրքրական :

Դարձեալ այս նիւթին հետ առնչութիւն ունեցող ուրիշ մէկ երեւոյթը այն էր, որ մեր լեռնաշխարհի ծոցին ապրող երկու ժողովուրդներու, հայոց եւ քրդաց՝ վերջնոյս Չարեկցի (խզըլպաշ) աղանդաւորներու հետերդներուն եւ մեր հին թոնդրակցի աղանդաւորներու դաւանանքի համադրութիւն մը գոր կը տեսնուէր մեր օրերուն, արձանագրած եմ լսածներս ու գիտցածներս . վաղուայ ուսումնասիրողին բաղդատութեան գուգահեռ մը տալու մտածումով, չգիտեմ քէ Չարեկցիներու ծիսակատարութեանց հանդէպ հին մտայնութեան շարունակութիւնն էր, քէ՝ անարգական իմաստով վերագրուելիք գրպարտութիւն ըսուածներն ու լսուածները, դժուար է նշողէլ, ու այդ կը մնայ ապագայ պատմագրին ու վերլուծող գրչին : Ընդունելով որ «նրագս, ու իր լոյսը փոքրիկ» է, սակայն եթէ նրագիս «ձէքը սերսուփ է, պատրոյգը ուժեղ .եւ հողմերու կը դիմանայ» այդ պիտի ըլլայ իմ լաւագոյն վարձատրութիւնս :

Այս տողերս փակելէ առաջ պիտի ուզէի իմ խորին շնորհակալութիւնս արձանագրել իմ շատ յարգելի հայրենակցիս ՄՈՒՍԱՍԻՐՅԻԻ ինձ հանդէպ արտայայտած ՏԱՐՕՆԱԿԱՆ ՍԵՐՍՈՒՓ գգացումներուն համար :

ԵՂԻՇԷ Յ . ՄԵԼԻՔԵԱՆ

## Խ Ն ՈՒ Ս — ( Շ Ա Ր Ք )

### ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ — ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ

\* \* \*

Խնուս, հին անունով Հարք, հին Հայաստանի նահանգներէն, Տարօն-Տուրուրեանի ամենահին եւ պատմական դաւառն է: Տեղական՝ վաղնջական աւանդութիւնը կը կապէր անոր, նախամարդուն՝ Աղամէն պատմութիւնը, եւ ըստ այդ աւանդութեան, — Բինկէօյի Սարը Աստուծոյ հիմնած զրախոն է, ուրկէ բխած են Աստուածաշնչական երկու սուրբ գետերը, Գեհոն եւ Փիսոն, այսինքն մեր պատմական եւ սրբազան մայր Արաքսը եւ Եփրատը:

Խնուս եղած է նաեւ նախահայուն օրրանը, հոն է մեր գլուցաղնահայր Հայկ Նահապետը հիմնած իր սոսաջին նահանգը «Հարք» ( տես Քաղաքական Աշխարհադրութիւն, Հայր Դեւոնդ Ալեշան, 1853 Վենետիկ, — քաղաքական նկարագիր հայոց մեծաց էջ 23 ):

Խնուս լեռնաշխարհի այս տարածութիւնը իր աշխարհագրական դիրքով Հայաստանի պարտն է. իսկ Մեծ Հայքի ուղիղ կեդրոնը, մօտաւորապէս հաւասար հեռաւորութեան վրայ կիւնայ Կարինէն, Վանէն եւ Բաղէշէն: Սահմաններն են, Կարինը, Բասենը, Ալաշկերտը, Մանաղկերտը, Բուլանուխներ, Դերջանը, Քղին եւ Վարդօն Մշոյ կողմէն: Շրջապատուած է հեռեւեալ լեռներով, արեւմուտքէն Բիւսիկեան կամ Սրմանց լեռնաշղթան, հարաւ-արեւմուտքէն Խամուրբերդի լեռնաղօտին մինչեւ Զեռնակա (ղի-էր-նա-ակ) սարը, հիւսիսէն Փալանթօքէնի լեռնաշղթան, արեւելքէն Սպիտակ Սար կամ (Աղբի տաղ), իր աջ եւ ձախ բաղուկներով Դեղթափն ու Սարը Մեշան, հարաւ — արեւելքը բաղմամբիւ դարատափերով բաղմած են Կէօղալ Պապա եւ Հալը Պապա լեռները, որոնց քամակէն վեհափառօրէն ցցուած է Սիփանի վէս ճակատը: Խնուս մաս կը կազմէր Կարնոյ հոսսակալութեան թէեւ անկէ առաջ ալ Մըշոյ փաշայութեան հետ կը մտնէր Բաղէշի վիլայէթին մէջ: Այդպիսի եկեղեցական իշխանութեամբ կապուած էր Մշոյ Սուրբ

Կարապետու վանքին, մինչև 1880-ին, երբ Մաղաքեայ վարդապետ Օրմանեան Կարնոյ իր առաջնորդութեան օրերուն կը գատէ Ս. Կարապետու վանքէն եւ կը կապէ Կարնոյ առաջնորդութեան տեղապահով մը մինչև 1908-ի Օսմ. սահմանադրութիւնը, երբ կը դառնար անկախ առաջնորդութիւն, իր քարուկիր նորաչէն առաջնորդական չէնքով, եւ առաջնորդով (Չըլխատեան վարդապետ) :

Խնուսի գաւառը կը բաժնուէր հետեւեալ հինգ շրջաններու .

1. — Խնուս — Հարք .

2. — Շուշար — Վարաժնունիք .

3. — Թաղման կամ Թարղման, Մարդաղի կամ Մանանաղի

4. — Խարակաղի — Դասնաուուք ,

5. — Կէօքսու — Տուարածատալի :

Հողային տարածութիւնն է, մօտաւորապէս 500 քառակուսի մղոն : Ծովու մակերեսէն 5,500 ոտք բարձր դիրք մ'ունի :

Գլխաւոր գետերն են Խնուս գետը, (Արածանիի սկզբնաւորութիւնը), Դանիէլի գետը, Դեղթալի ջուրը, Գոռ կամ Գոռ ջուրը, Կէօքսուի ջուրը, Քառասուն Մանուկ ստորերկրեայ ջուրը, կան նաեւ աղի ջուրեր, Թաղոսի, Մէլանի եւ Սպիտակ Տուզլայի ջուրերը : Հարուստ են լճերով եւ լճակներով՝ Բիւրակնի եւ Խամուրբերդի սարալանջերը, իսկ Սպիտակ Սարի ստորտը Բուռնազ հայկական զիւղին մօտերը կայ Աղլըր Կէօլ կամ Սպիտակ լիճը :

Խնուս կը բաղկանար 336 գիւղերէ, որոնց ստուար մեծամասնութիւնը նախապէս եղած են հայաբնակ, սակայն տաճկական դաժան տիրապետութեան ներքեւ եւ անոր կրօնական, քաղաքական եւ առուելապէս հայահալած քաղաքականութեան շնորհիւ տէրերը փոխուեր են, հայոց փոխարէն տիրացեր էին Քուրմանջ եւ Խզըլպաշ կամ Չարեկցի քիւրտեր, օրինակի համար Խամլիքերդ զուտ հայաբնակ մեծ գիւղը համանուն լեռան լանջերուն կործանուած եւ աւերուած է 1762-ին Խնուսի եւ Մանազկերտի պէկերու միջեւ տեղի ունեցած կռիւներու հետեւանքով, եւ անոր աւերակներուն մօտ, հազիւ երկու քարընկեց հեռու շինուած էր քրդական Հըգիւր գիւղը, հազիւ 10-15 տուններով : Նոյնն էր եղած բախտը նաեւ Արապօ, Խոնդուռ, Խասէ, Խզլամատ եւ Մեծ Արթօփ գիւղերուն, որոնք վերաբնակուած էին քիւրտերով, կար եւ Լաֆլուտաղ զուտ հայկական գիւղը

խլուած հայերէն եւ վերաբնակուած Ձէքքէզներով: Նուազ չարարաստիկ չէ եղած բախտը նաեւ Օտապաշու Ձէվիրմաշին եւ Քէշիշ — Աւրան գիւղերուն, առաջնոյն անցեալի խօսուն վկան էր իր արտասովոր մեծութեամբ քառասուն գերեզմանները իրենց խաչաքանդակ տապանաքարերով, որոնք կը կոչուէին Խըրխլար, եւ իւրաքանչիւր գերեզմանը կը չափուէր աւելի քան քսան կանգուն: Քէշիշ—Աւրան զոր մեր օրերուն կը կոչուէր Քէշիշան. հետեւեալ պատմութիւնն ունէր. — որ մի օր 600 զինեալ աւաղակներ զիւրը կ'իջեւանէին եւ կ'ուզէին բռնարարել գիւղի երիցու գեղատեսիլ հարսը, քահանան կերպով մը հարսը կը փախցնէ գիւղէն, աւաղակները խմնալով զայս, գիւղի առնէ ամբողջ զիւրը սուրէ կանցունեն, միայն ձրադան մը կ'աղատէ աւաղակներու ձեռքէն եւ կը պատմէ կեկուլթիւնները: 1036 թուականին Դաւիթ եպիսկոպոս յերկրէն Գեղամայ, այս գիւղը բնակած կամ գտնուած միջոցին մաղաղաթեալ աւետարան մը կը գրէ՝ որուն մէջ հետեւեալ արձանագրութիւնը կը թուուի. — «Ես սուտանուն Դաւիթս զրեցի զ'սուրբ Աւետարանս ի յերկիրս Խնուս, ի գեղջս որ կոչի Քէշիշ Աւրան, ընդ հովանեաւ Սր. Սարգիսի... ի.թ.վ. Ռ. Լ. Զ. (1036) ի կաթողիկոսութիւն Տեառն Գրիգորի յաթոն Սր. Էջմիածնի:

1914-ի Ռուս-թրքական պատերազմէն առաջ հայաբնակ գիւղերը կը համրուէին 35, իսկ միւս գիւղերէն ոմանց մէջ կը բնակէին շատ սահմանափակ թիւով հայեր: Եւն եւ բարգաւաճ գիւղերը հայկական գիւղերն էին, որոնք տեղաւորուած էին երկրագործութեան յարմար գաղտային շրջանին մէջ, եւ ծաղկեցուցած էին երկրագործութիւն, խաչնարածութիւն եւ մեղուարուծութիւն: Խնուս բերդաքաղաքին մէջ արհեստն ու առեւտուրը զլիաւորապէս հայոց ձեռքն էր, 1908-ի Օսմ. սահմանադրութիւնը որոշ ազատութիւններ բնծայեց, պատեհութիւն ստեղծելով կազմաւորուելու Համիտեան անոգիք հլաւածանքներէն, եւ տնտեսական նորանոր նուաճումներ կատարելու: Քիւրտերը տիրացած էին լեռնային շրջաններուն, Ռադմիկ՝ Թոռուն քիւրտերու գիւղերը կամ ինչպէս սովոր էինք աւել Քօշկը, 5-10 տուններէ կը բաղկանային, իսկ Խուլամ եւ Ոսթաներու գիւղերը քիչ մը աւելի բաղմամբաւ էին, մինչ Խըզըզը կամ Չարեկցի քիւրտերու գիւղերը շատ աւելի բաղմամբաւ էին. օրինակ Սըլտըգ, Սէօկիւքլի, Մեքիեգար, Մոլախուլան, Պեկուրտի, Անտապգում եւ ուրիշ գիւղեր, նշանաւոր

էր Խօխասար գիւղը . ստիկա զիւզն էր քրտական աստամբու-  
թեան պետ Շէյխ Սալիտի, ունէր նշանաւոր մզկիթ մը եւ  
մատրասա մը : Թուրքեր Շէյխ Սալիտը կախեցին Տիւրքման-  
կերտի մէջ, 1925-ի Ապրիլ ամսուն :

Խնուսի դաշտը միայն հայկական զիւղերով կը սահմանուէր  
10-12 ժամ երկայնութիւն, 6-8 ժամ լայնք, Ինճիճեան իր Հա-  
յաստանի աշխարհադրութեան մէջ կ'ըսէ . — յարեւմտից յարե-  
ւելս 10 ժամու ճանապարհ, իսկ լայնութիւն 6 ժամու ճանա-  
պարհ — : Անգլիացի հռչակաւոր ճանապարհորդ եւ հայասէր  
Հ. Ֆ. Պ. Լինչ կը սահմանէ Խնուս Բերդէն մինչեւ Գոպալ հայ-  
կական ծայրագուտտի զիւղը 3½ մղոն : Խնուսի բնական հարըս-  
տութիւններն էին . հարուստ սղի հանքեր, որոնք կը շահագոր-  
ծուէին Ծրանսական ընկերութեանց կողմէն եւ կ'արտածուէին  
մինչեւ Կ. Պոլիս եւ Հայէսլ քաղաքները : Առատ էին քարահան-  
քեր, որոնք կը շահագործուէին տնաշինութեանց, զամբարան-  
ներու, աղօրիններու, ջրաղացի եւ ձիթհանքի, քարահանք մը՝  
որ Արօս հայկական զիւղի մօտերը կը գտնուէր շատ կարծր եւ  
անկիղելի քար ունէր, կը գլմանար ամենարարի կրակին ու  
ջերմութեան, բրուաները այս քարը կը դործածէին իրենց  
փուռերը կամ հնոցները շինելու : Քարածուխի հանքեր կը գտ-  
նուէին Խնուս Բերդաքաղաքի արեւմտեան կողմը վիթխարի  
ձորաբերանի սկզբնաւորութեան քարաժայռերու բացուածք-  
ները : Խղճու պղնձի հանքը կը գտնուէր Խղճու սարը՝ Բիւ-  
րակնի ստորոտին, կը շահագործուէր նախնական միջոցներով :  
Արծաթի հանք կը գտնուէր Սպիտակ սարի լանջերուն վրայ,  
որուն հողէն ու քարէն զրկուած էր Հարաւային Ամերիկա գլո-  
նուոյ Երուանդ Մալխասեանի\*) տարրալուծել տալու համար,  
գտնուած էր առատ քանակութեամբ արծաթ : Հանքային ջու-  
րեր կային Խնուս Բերդի ձորին մէջ, Կարմրական ձորաբերա-  
նը գետին աւընթեր երկու աղբիւրներ, մին թթու ջուր ունէր,  
միւսը դառն, զանազան հիւանդութիւններէ բժշկուելու համար

\*) Երուանդ Մալխասեան Խնուս Բերդէն, որդին էր յայտնի  
յեղափոխական Կարապետ Մալխասեանի, շրջանաւարտ Կար-  
նոյ Սանատրեան վարժարանէն, Գրանսական երկաթուղային  
ընկերութեան մը պաշտօնեայ էր Պուէնօս Ալրէս, Ա. Խամաշ-  
խարիային պատերազմին մտած է ֆրանսական բանակ եւ ըս-  
պանուած վերտոնի նախաամարտին : Ե. Մ.

այս ջուրերը լողանքի կ'երթային եւ անոնց ջուրէն կը խմէին, կ'ըսէին որ դառն ջուրը երիկամուռքի հիւանդութիւն ունեցողներու վրայ ուղղակի հրաշքներ կը գործէր, այս ջուրերու աղբիւրները կը կոչուէին քերմուկ: Կար նաեւ Մարութ (մարդ) հայկական գիւղի մօտերը հանքային աղբեր որոնք կը կոչուէին Պլնկիկ, այս աղբերուն բուժիչ յատկութիւնները հանրածանօթ էին ամբողջ զաւառին մէջ, մինչ Գօթանտուկ հայ գիւղի մօտերը զտնուող ջուրի տիւրէն մին կը կոչէր «Թալալոց» . «Նորէնծ» երկխաներու յատուկ լուսնի լրումին զուգադիպող հիւանդութեան տառապողներ այս ջուրով կը լողացնէին, եւ ջուրէն կը խմցնէին հիւանդը բուժելու համար:

Քարիւղի հանք կը զտնուէր Խամուր Բերդի սարալանջեալուն քրտական Նփքը կը կոչուած գիւղին շրջակայքը: Խնուսի օղըն ու ջուրը շատ առողջարար էր, հողը արգասաբեր, հաղիւ թէ շրջակայ զաւառներու հողերը անոր արգասաբերութիւնը ունենային, կլիման՝ ձմեռը խստաշունչ ու երկար, զարուն ու աշունը մեղմ ու հաճելի, յաճախ անձրեւալի, խիկ ամառը տաք ու ռ, ցորեկները մրկող, խիկ գիշերները զով, Բիւրակնէն փչող գեփիւսի սխտիանքով: Խնուսի ժողովուրդը ընդհանուր առմամբ առողջ ու կայտառ էր, բարձրահասակ, հուժկու, քաջ ու կորովի, լեռնականի խորհրդապաշտական շաղխով թըրծուած, սեւաչեւայ եւ սեւահեր, թէպէտեւ կային շիկահեր ու կապտաչեւայ այլ ու կիներ հայոց ու նաեւ քրդաց մէջ:

Խնուսի հայոց թիւը կը հաշուուէր աւելի քան 25,000, 1895-ի գէպքերէն մինչեւ 1915-ի մեծ եղեռնը քան տարու ժամանակամիջոցին: Հայկական գիւղերու ընդհանուր սպրեւակերպը զրեթէ նոյնանման էր, քաղաքի կենցաղը հաղիւ թէ կը տարբերէր գիւղերէն, այսուհանդերձ սակայն, իւրաքանչիւր գիւղ ունէր իր որոշ գովելի յատկութիւնները, զորս անանուն դուստները տեսնելով՝ անոնց մասին «տասուանքներ յօրինած ու երգած էին, ընդհանրացնելով հասարակ ժողովուրդին մէջ:

Հայ եկեղեցին զարաւոր աւանդական զեղեցիկ սովորութեամբ իր կողքին ունէր նաեւ հայ դպրոցը, յիշե՛ք անունները միայն քանի մը գլխաւոր գիւղերու դպրոցներուն:

1. Խնուս-Բերդ— Սր. Գէորգեան, Խաչապետ եւ Միայեալ Ընկերութեան, այս վերջինը միջնակարգ վարժարան էր, նաեւ Բողոքականաց (Ամեր. Միսիոնարաց):

2. Հարամիկ— Սր. Սահակեան եւ Բողոքականաց (Ամեր-  
Միտնարաց) :
3. Գարաքէօիբիւ— Մր. Մեսրոպեան :
4. Ձէվիրմէ— Ազգ. Նախարարեան եւ Բողոքականաց :
5. Ղարաչօպան— Սր. Ղեոնդեան :
6. Շապատին — Արամեան :
7. Աղճամեիք. — Ներսէսեան :
8. Գոսպալ— Ազգային Նախարարեան րան :
9. Գօլմանուիկ— Սր. Լուսաւորիչ :
10. Խօզլի— Բողոքականաց եւ զեւ ուրիշներ :

Ուսումնաստենչ Խնուսցին կրթութեան համար իր զաւակը  
դրկած է, Մշոյ Սր. Կարապետու վանքը, Էջմիածնի Ճեմարա-  
նը, Մոսկուայի Լազարեան Ճեմարանը, Կարնոյ Սանատարեան  
եւ Ամերիկեան (հայկական անունով Մասեաց) վարժարանը,  
Խարբերդի Եփրատ Գօլճը, Մարգուանի Անաթօլիա Գօլճը,  
Այնթապի Կեղրնոսեան Գօլճը, Եսայեան Վարժարանը, Ար-  
մաշի Գալբեմանքը ու մինչեւ Փրակի համալսարանը :

Խնուսի զաւաին մէջ կը տեսնուէին հայկական դարաւոր  
հնութեանց յիշատակարաններն ու աւերակներու դերբուհներ .  
յիշենք անոնցմէ մէկը քանին, Քաղքիկ հայկական դիւղի մեր-  
ձակայքը վերան շահարի աւերակները : Շալիքի քրտական  
դիւղի մերձակայ աւերակները : Եւնիքէօյ կամ Գասպարի դիւ-  
ղի մերձակայ բերդի մը աւերակները, որոնք յայտնաբերուե-  
ցան Թուխմանուի կոչուած ուխտաւայրին բլուրին պեղումո-  
վը, զոր կ'անուանէին «Բէօն Օղլու» բերդ : Հարամիկ եւ Քաղ-  
քիկ դիւղերու մէջտեղ երկու դետերու տեղան կազմող քարա-  
բլուրներու մէջտեղ, լճակի մը մերձակայքը կը կանդնին «Խաչ-  
քարեր» երկու հսկայական քարէտախտակներ, հայկական  
քանդակագործութեան հրաշալիք մը, այս «խաչքարերու» պա-  
տուանդանէն կը բղխի աղբերակ մը, իր մերձակայքը գտնուած  
են դանազան տեսակի դրամներ եւ ամաններ : Խաչափուչ դիւղի  
մերձակայ վանքիկի աւերակները : Կանդուն կը մնային դարե-  
րու հնութիւն ունեցող քարաշէն հետեւեալ եկեղեցիները, Խը-  
նուս Բերդի Սր. Աստուածածնայ, Միսկերտու Սր. Կարապետի  
վանքը, Չաուրմի Սր. Աստուածածնայ եւ Ելպիսի Սր. Գէորդ :

1915-ի մեծ եղեռնին Խնուսի հայութիւնը նախ ենթար-  
կուեցաւ կոտորածութեան զեկաւարտութեամբ (զեկաւարն էր

կառավարական պշտօնեայ Պիթլիցի Ալին) և Համիտիէ քիւր-տերու ձեռքով կոտորածի. ջարդէն ճողոպրողները ենթարկե-ցան բռնի տարադրութեան ու աքսորի. արհաւիրքի ճանա-պարհին ինուսի և Վարդօի միջեւ Զըռ-ու-Զաք լսուած կիր-ճին մէջ կ'ենթարկուին ջարդի իրենց հոգեւոր պետին Առաջ-նորդ Աբգար Վրդ. Եօթնեղբայրեանի հետ: Կոտորածի սկզբը-նաւորութեան 5-600 այր մարդիկ որոնցմէ մեծ մասը զինուած, ճեղքելով տաճկական ճակատը կը յանձնուին ոսուսկան բա-նակին, և որոնք անմիջապէս կը մտնեն Հայ Կաթաւորական դունդերու մէջ, առաւելապէս Դրօի բանակին մէջ:

1915-ի աշնան ոսուսերու կողմէն ինուս գրաւուելով, կը լեցուի 28,000 հայ բնակչութիւնով, որոնք կուգային զանազան պայրերէ, լեռներու իրենց թաղստոցներէն և կամ քիւրտերու քով ապաստանածներէ: Կարճ կ'ըլլայ սակայն վերաբնակու-թեան այս շրջանը, 1917-ի Ռուսական Յեղափոխութեան հե-տեւանքով չնահանջող ոսուս բանակին ժառանգորդ տեղացի հա-յերէն կազմուած զօրամասերով սրահելով ռազմաճակատը և ստեղծելով հայկական իշխանութիւն մինչեւ 1918-ի մեծ նա-հանջը, երբ անգամ մը ևս կը պարպուի իր հայ հարազատ բը-նակիչներէն, որմէ յետոյ ինուսցի խլեակներ կերթան բնակե-լու Արագածի մէջէն, իրենց բնազաւատի հրայրքով առլցուն, անկէ յաւէտ նայելու Բիւրական լեռան հաղարամեայ ճակատը...:

# ՎԻՃԱԿԱԳԻՐ ԽՆՈՒՍԻ ՀԱՅԱԲՆԱԿ ԳԻՒՂԵՐՈՒ

|                             | Մանուկ Կ.<br>Մկրտիչյան<br>1885 | Բնակչության<br>հազար<br>1903 | Բժ կազմ<br>1915 |      |     |      |
|-----------------------------|--------------------------------|------------------------------|-----------------|------|-----|------|
|                             | Հայ                            | Տուն                         | Հայ             | Տուն | Հայ | Տուն |
| 1. Խնուս Բերդ               | 180                            |                              | 160             |      | 325 |      |
| 2. Ա. ր. օ. ս               | 36                             |                              | 45              |      | 48  |      |
| 3. Աղնամեղի Կամ Խաչամեղի    | 36                             |                              | 26              |      | 45  |      |
| 4. Անտաղագում               | —                              |                              | —               |      | 5   |      |
| 5. Գովանտուկ                | 90                             |                              | 80              |      | 120 |      |
| 6. Գարաբեգովի               | 65                             |                              | 57              |      | 150 |      |
| 7. Գարաչօպան                | 150                            |                              | 136             |      | 220 |      |
| 8. Գոլնիսար Կամ Խոլիսար     | —                              |                              | —               |      | 2   |      |
| 9. Գուպալ                   | 37                             |                              | 59              |      | 56  |      |
| 10. Գարապետաբ               | —                              |                              | —               |      | 4   |      |
| 11. Գաբրիելի Գում           | —                              |                              | —               |      | 13  |      |
| 12. Գրգմուսա                | 20                             |                              | —               |      | —   |      |
| 13. Ենիֆեյ                  | 25                             |                              | 30              |      | 50  |      |
| 14. Եսեհա                   | 28                             |                              | 22              |      | 40  |      |
| 15. Ե լ ա ի ս               | 50                             |                              | 52              |      | 65  |      |
| 16. Եղբյուր Կամ Գասպարի Գեղ | —                              |                              | —               |      | 5   |      |
| 17. Լաֆյուտաղ               | 20                             |                              | 12              |      | —   |      |
| 18. Խ ը ը ը                 | 45                             |                              | 22              |      | 40  |      |
| 19. Խ ռ զ լ ի               | 85                             |                              | 84              |      | 120 |      |
| 20. Խրքմխալա                | 26                             |                              | 19              |      | 45  |      |
| 21. Խաչատուր Կամ Խաչալոյս   | 50                             |                              | 48              |      | 85  |      |
| 22. Խ օ զ ա մ               | —                              |                              | —               |      | 4   |      |
| 23. Թանտրի Կամ Թոնդրակ      | —                              |                              | —               |      | 5   |      |
| 24. Թարաձիգ                 | —                              |                              | —               |      | 5   |      |

|                         | Մանուկէկ .<br>Միլիարտերան<br>1885 | Բաշխարհիկ<br>հաւարան<br>1903 | Իմ կապիտան<br>1915 |
|-------------------------|-----------------------------------|------------------------------|--------------------|
|                         | Հայ                               | Տուն                         | Հայ Տուն           |
| 25. Հարամիկ             | 93                                | 112                          | 150                |
| 26. Մարութ (մարդ)       | 28                                | 26                           | 45                 |
| 27. Շապատին             | 23                                | 22                           | 50                 |
| 28. Պուրնագ կամ Բունագ  | 30                                | 30                           | 40                 |
| 29. Պեկուրտի            | —                                 | —                            | 4                  |
| 30. Զելիբմէ             | 115                               | 108                          | 180                |
| 31. Սալուրի կամ Սարուսի | 10                                | 10                           | 30                 |
| 32. Սալու կամ Սալի      | 20                                | 33                           | 45                 |
| 33. Սօկիւրի             | 12                                | —                            | —                  |
| 34. Տուման              | 45                                | 35                           | 60                 |
| 35. Բաղփիկ              | 43                                | 45                           | 110                |
| 36. Մծնկերտ             | 15                                | —                            | 5                  |
| 37. Մօլպուրապ           | —                                 | —                            | 1                  |
| 38. Փայկ կամ Հայկ       | 50                                | —                            | —                  |



## ԹՈՆԴՐԱԿԵՑՑՈՑ ԱՂԱՆԴԻՆ ԵՒ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆՈՒ- ԹԵԱՆ ԿԱՊԸ Ի ԽՆՈՒՍ

Հայ եկեղեցական պատմութիւնը սկսեալ Դ-րդ դարէն կը  
քսուի Հայոց եւ Հայաստանի մէջ գոյութիւն ունեցող զանազան  
աղանդներու եւ աղանդաւորներու մասին :

Ատտիկոս պատրիարք Ս . Սահակին ուղղուած իր մէկ գը-  
րին մէջ կը յիշէ Բորբորիտոն աղանդը, յանձնարարելով «հա-  
րածել ի բռնմիւ վիճակէդ» (Խորենացի 225, տպգ. Ս . Ղազար)  
1865) : Իսկ Ս . Սահակ Ս . Մեսրոպին կը յանձնարարէ «քննել  
դժանտազորժ Բորբորիտոնսն, եւ եթէ ո՛չ հեղութեամբ, եւ ո՛չ  
աստիւ դայցեն՝ յուղղութիւն չարչարանօք հալածել» (Խորե-  
նացի 256) : Բորբորիտոն աղանդաւորները կը նոյնացունին  
Մծղնէից աղանդաւորներուն հետ, զորս կը յիշուի Շահապի-  
վանի ժողովին ժԹ . կանոնի մէջ (Գիրք կանոնաց եւ Դատա-  
տանի վերստին դադապարեալ զգուշաւոր բաղդատութեամբ,  
զրչազիր թղթեայ Կ . Պոլիս 1831, 2րդ եր . 373, սեփականու-  
թիւն Ս . Խաչ եկեղեցիի, Իւսկիւտար) : Հեթանոսական ժամա-  
նակներէ մնացորդ մը կը կարծուի այս աղանդը, համադրուած  
քրիստոնէութեան եւ անոր դոյնը առած : Մովսէս Խորենացին  
Բորբորիտոններուն եւ Մծղնեայներուն երեւոյթը կ'անուանէ .  
— «մնացեալ արմատ դառնութեան հեթանոսական աղանդոյն,  
ի ժամանակի անիշխանութեան ի վեր երեւեալ» :

Օձնեցի իմաստասէր կաթողիկոսի դումարած Դուինի ժո-  
ղովի — 720 (Օձն . 1 . ) «Ժողովական կանոններ» իԹ . եւ ԼԲ .  
կանոնները կը հրամայեն, զգուշանալ, ի՛հաղորդել եւ չ'կե-  
նակցիլ ամեն հերձուածողներու հետ . եւ յատկապէս

A II 9518 40464

Մծղնեացի) կամ Պոլլիկեան, ախինքն Պաւղիկեան աղանդաւորներու հետ, որոնք պէտք է խոչտանդել, եւ ծանր պատուհաս ի վերայ ածել մինչեւ զդաստացին» — Իսկ եթէ տակաւին յամառին «արտաքս ընկենուլ յեկեղեցւոյ»: Օձնեցին կը գրէ. — Պաւղիկեանց ծաղումը կը բարձրանայ մինչեւ հին Բորբորիտոնները կամ Մծղնեայները, եւ իրաւամբ կոչուած են՝ նախկին Մծղնէութեան պաշտակենութեան խեչերանք, (Օձն. 39), իսկ Մծղնեայները Մեսալեանց եւ Մանիքեցւոց հետ կը կապուին, եւ անոնց սերմն է, որ դարէ դար տարբեր անուններով ապրեցաւ եւ տարօրինակ աղանդաւորներու շարք մը երեւան հանեց»: Հայաստանի մէջ Պաւղիկեանութիւնը եօթներորդ դարուն շատ զօրացած էր «անունով քրիստոնէութեան ճիւղ մը նկատուած էին, բայց հաղիւ թէ քրիստոնէութեան էական նշաններ ունէին, երկարմատեան Մագդեգալան սկըզբունք կ'ընդունին, Սատանային պատիւ կ'ընծայեն. Արեւի եւ Լուսնի պաշտօն կը մատուցանէին, աշխարհքը եւ մարմինը իրրեւ չար սկզբունքի զործ կը նկատէին, արտաքին պաշտամունքը կը մերժէին, խաչն ու Սծ. ածինը կ'անարգէին, եկեղեցի եւ իշխանութիւն չէին ճանչնար, եւ ընդհակառակը շատ մը չարքաւ սովորութիւններ կը զործադրէին, հազար ու մէկ աւելորդապաշտ ձեւեր եւ կերպեր ունէին. — Ինչպէս էր միածին մանկիկ մը ձեռքէ ձեռք նետելով մեռցնել, ալլ միածինին անունով երգնուլ, անոր արիւնով զանդւած խմորեղէն պատրաստ-

1) Մծղնէից դատաստանը եւ պատիժը. — Շահապիվանու ժողովի 20 կանոններու մէջ կ'որոշուի, եկեղեցական եւ հոգեւորական շրջանակէն դուրս արտաքին սաստիկ պատիժներ «գտուգանօք կանոնսն կարգեցին (Տիեզերական Պատմութիւն Ստեփանոսի վարդապետի Տարօնացւոյ, Փարիզ տպ. Կ. Վ. Շահնազարեան 1859, էջ 79) գան յոլով արբցի յուրկանոց տացեն, գոտեայցն աղայցէ, գանիւ կշտաւքեացեն, հնգետան կրկին գան արբցեն, խանձեացեն, մրեացեն, գշիլան կտրեացեն, աղուխադրօշմ ի ֆակատսն դիցեն, (գիրք կանոնաց եւ դատաստանի, էջ 113-14-18)»:



տել եւ ուտել, եւ անոր մահուամբ աղանդապետ2) որոշել...» :

Պաղղկեանութեան մասին Անդլիացի բանասէր Քոնիլպէր գտած է կարեւոր վաւերաթուղթ մը էջմիածնի մատենադարանին մէջ — Պատմութիւն Հայ Հերոսիկոսներու կրօնական Դպրամանքին — 1782 թուականին Պաղղկեան աղանդին հետեւորդ մը ընդօրինակած է այս վաւերաթուղթը տելի հին օրինակէ մը, ուր կ'ըսուի «Յիսուս մարդկային էակ էր. թէեւ մեղքէ զերծ, որ Յովհաննէսի ձեռամբ մկրտուեցաւ Յորդանանի մէջ, երբ թեւակոխեց իր երեսուներորդ տարին, այն ժամանակ Աստուծոյ հոգին անոր վրայ իջաւ ու զայն Աստուծոթեամբ լեցուց, այնուհետեւ ընտրեալ եւ որդեգրեալ Քրիստոսը առաջնորդուեցաւ լեռը, ուր վայելեց ամբողջ քառասուն օրեր Աստուծոյ հետ տեսակցութեան խորհուրդը» :

Սոյն դաւանանքը կը տեսնենք Թոմարակեցոց աղանդի օրինադիրք «Բանալի ճշմարտութեան» մէջ, զուտ — վասն Սր. Մկիտութեան — «նախ տէր մեր Յիսուս Քրիստոս մկրտեցաւ հրամանաւն հօրն երկնաւորի երեսուն տմեայ: Արդ. ժամանակի կատարելութեան էաւ զմկրտութիւն, էաւ անդ զիշխանութիւն, էաւ զքահայապետութիւն, էաւ զթագաւորութիւն եւ զհովուապետութիւն: Դարձեալ Անդ ընտրեցաւ, Անդ պերճացաւ, Անդ պաճառացաւ, Անդ զօրացաւ, Անդ յարեցաւ,

2) Խնուսի Շուշար գաւառակի Խղբլպաշ կամ Զարեկցի քիւրս գիւղերէն Կանիէմշկան, Մերկէ-գար, Սօկիւթլի, Սըլտուղ եւ Մուսխուլաճ գիւղերու քիւրտերուն մէջ կար դաւանական հետեւեալ սովորութիւնը — տարուան մէջ որոշ օր մը՝ ձմեռնամուտին, կրօնական արարողութիւններ կ'ըլլային, այդ օրուան արարողութեան առթիւ մատուցուած հացի խմորին մէջ կը խառնեն անարատ աւաղաղի արիւն, արարողութեան ընթացքին «Զըրայիթֆ» խաւարում տեղի կ'ունենայ: Եւ այս պարագային սեռային ազատ մերձեցումներ տեղի կ'ունենան, արարողապետին (սէյիտ) հետ զուգաւորող կ'ունենան ծնած արու քաւակը ապագայ աղանդապետ կ'ընտրուի առանց այլ եւ այլի: Մօրեղբայրս որ արհեստով ներկարար էր, եւ յաճախ կեբքար Շուշար ներկի համար, ակամատես եղած էր այսպիսի արարողութեանց:

Անդ զովեցաւ, Անդ հրճուեցաւ, Անդ փայլեցաւ, Անդ բերկրա-  
ցաւ եւ Անդ ուրախացաւ: Իսկ արդ, Անդ եղեւ գլուխ երկնաւո-  
րաց եւ երկրաւորաց, Անդ եղեւ լոյս աշխարհի, Անդ եղեւ ճա-  
նապարհ եւ ճշմարտութիւն եւ կեանք, Անդ եղեւ զուռն երկ-  
նից, Անդ եղեւ վէժ անյաղթելի, ՚ի զբանց դժոխաց, Անդ եղեւ  
հիմն մերոյ հաւատոյ, Անդ եղեւ փրկիչ մեր մեղաւորացս,  
Անդ լցաւ Աստուածութեամբ, Անդ կնքեցաւ, Անդ օծեցաւ,  
Անդ ճախեցաւ, Անդ եղեւ սիրելի, Անդ եղեւ պարտեալ ի հը-  
րեշտակաց, Անդ եղեւ դառն Անարատ, Նա եւ Անդ զգեցաւ  
լուսեղէն պատմուճանն առաջին, զոր կորոյս Ադամ ի դը-  
րախտին: Արդ, Անդ հրաւիրուեցաւ հոգովն Ածոյ. խօսիլ ընդ  
Հօրն երկնաւորի»:

Իններորդ զարուն Պաւղիկեանութիւնը զանգուածային  
չարչարանքներու եւ հալածանքի կ'ենթարկուի Կ. Պոլսոյ եւ  
Հայաստանի ուղղափառ եկեղեցիներէն՝ իրենց կեդրոնի  
Տափրիկի (այժմու Տիվրիկ) մէջ, եւ անոնց մնացորդները կը  
ցրուին Պուլկարիա, Գերմանիա եւ մինչեւ իսկ Ափրիկէ: Պուլ-  
կարիոյ Բոգորիսնիքը եւ Եւրոպայի Ալբիգեանները ծագում  
առին ասոնցմէ, անգամ Անդլիոյ եւ Սմերիկայի Մաքրակրօն<sup>3)</sup>  
չարժման արդի պատմիչները Հայաստանի բարձրամշակ-  
ներէն եկող աղօթքի մարդոց կը վերադրեն անոր սկզբնաւո-  
րումը (Հէրպերթ Մ. Ալէն, Հայաստանեայց Առաքելական Ս.  
Եկեղեցի, — Թէոդիկի «Ամենուն Տարեցոյցը» 1910, Կ. Պոլիս):  
Իններորդ զարու վերջերը երեւան կուղայ Թոմարակեցոց Ա-  
ղանդը, որուն ծագման մասին Ասողիկ այսպէս կը գրէ. — «յա-  
ւուրս սորա երեւցաւ Սմրատ Թոնորակայ առաջին. ի Զարե-  
հաւանդ զեղջէ, ի Մաղկոտն զաւառէ, հակառակ ամենայն քը-  
րխտանէական կարգաց (Տիեզ. Պատմ. Ս. Վարդապետ Տարօ-

3) «Հայաստանէն էր որ Եւրոպա ներմուծուեցաւ կրօնական  
բարեկարգութեան այն փրկագործ շարժումները որոնք դարեք  
ամբողջ Եւրոպան ցնցել էւ լուսաւորել յետոյ ծնունդ տուին  
Եւրոպայի բողոքականութեան եւ Ամերիկայի Մաքրակրօնու-  
թեան» 4Փրօֆ. Մ. Մինասեան «Հատմ կամ Հայք» «Հայրենիք»  
ամսագիր, 1925 Հոկտեմբեր):

նացուոյ 147) : Իսկ Մազխատրոս կը գրէ Թէ .—«Պիղծն Սմբատ անիծեալն այն երեւցաւ յաւուրս տեառն Յովհաննիսի եւ Սըմբատայ Բաղրատունուոյ 880-ին» (Մազ. 153) :

Սմբատ Զարեհաւանդացին իր ծննդավայր Մազկոտն (այժմու Տիւտլին) գաւառէն Պարսկաստան կը դադթէ ուր ուսման կը հետեւի Մըջուսիկ անուն Պարսիկ բժիշկ-աստղաբաշխ մօղէ մը, յիշեալ մօղը կը Թուի ըլլալ Մազդեդական մը, որուն հետ ապրած, որմէ ուսում ստացած եւ անոր դաւանանքի ազդեցութեան ենթարկուած : Վերադառնալով Հայաստան կը հաստատուի Հարք (այժմու Խնուս) գաւառի Թոնդրակ<sup>4</sup>) գիւղը ու զայն իրեն կեդրոն կ'ընտրէ : Սմբատ երկրի անդլուխ եւ անիշխան կացութենէն օգտուելով կսկսի իր գլուխ հաւաքել Պաւլիկեաններէ հոս ու հոն գտնուող մնացորդները,

---

4) Հ. Ֆ. Պ. Լինչ, իր «Հայաստան» ուղեւորութիւններ եւ ուսումնասիրութիւններ գրքի Ա. հատոր էջ 226 կ'ըսէ .—Այս աղանդաւորներուն (Թոնդրակեցոց) կեդրոնավայրը՝ Հայաստանի մէջ կը գտնուէր Ալա Տաղի (Թոնդրակ) նառագայթաւետ լեռնաշղթային եւ Սասունի միջեւ. Մուշի հարաւակողմը, ինչպէս նաեւ Խնուսի մերձակները, ուրկէ յառաջ եկաւ այն խումբը, որ ենթարկուեցաւ 1837 - 45-ի քերեսս վերջնագոյն հալածանքին : Այս առթիւ էր որ իրենց դաւանանքին վերաբերեալ վաւերական ապացոյցները բռնի առնուեցան եւ տարուեցան էջմիածին «Ճմարտութեան Բանալի» կոչուած գիրքն է առիկա : Խնուսի դաշտին մէջ, մինչեւ վերջին ժամանակներս այս աղանդին հետեւորդներ կը գտնուէին, բայց շատ խոշտանգուեցան, որովհետեւ Թուրքիոյ Հայ հասարակութեան պետերը իրաւունք կը վայելէին մարմնական պատիժներ տալու իրենց հօտին անդամներուն : Աղանդաւորները կառավարութենէն չի նանչցուեցան իբր անկախ կրօնի մը հետեւորդները, քանի մը տարի առաջ մնացեալները դիմեցին Ամբիկեան Միսիոնարութեան եւ բողոքականութեան յարեցան : Թոնդրակ անունով երկու գիւղեր կան՝ մին Ալատաղի ստորոտը, Ալաշկերտ, Պայագիտի շրջան, միւսը՝ Աղտաղ կամ Սպիտակ Սարի ստորոտը Խնուսի մէջ :

թերեւս ինքն ալ անոնց մնացորդներէն՝ եւ կը կազմակերպէ իր ազանդը: Սմբատի կազմած ազանդը քրիստոնէութեան նմանութեամբ, մաղղկականութեամբ համադրուած կ'ընդունի արտաքին: պաշտամանց անարդուութիւնը, խստակրօն կենաց ձեւակերպութիւնը, եւ բռնի միջոցներու կիրառութիւնը, յար եւ նման հալածուած եւ ընկճուած Պաւլիկեաններու: Գ. Մաղխատրոս Սմբատի համար կը գրէ. —«Սմբատի համար կ'ըսուի թէ, ասոնց քահանայութեան, կերպիւ քահանայի նստէր իբրեւ քահանայակո» բայց ուրիշ պաշտօնեաներ ձեռնադրելէ կը խորշէր, այդ արարողութիւնները իբրեւ սնտուր վարկածներ ուսուցանելով: Սմբատի երեւման ժամանակը կը հաշուուի (897—919):

Կարապետ Սարկաւազ Տէր Մկրտիչեան (յետոյ Եպիսկոպոս) Թոնդրակեցոց մասին կ'ըսէ. —«Տասներորդ դարէն ըսկըսեալ Թոնդրակեցոց անունը կը ծածկէ բոլոր միւսները: Հայոց յիշողութեան մէջ անոնք կը մնան որպէս բացարձակ ազանդն ինքնին իսկ եւ Թոնդրակեցիք են արդէն, որոնց մասին շատ ըսել կարելի է քէ՛ Հայ կեանքէն ծնած են անոնք»:

Թոնդրակեցոց ազանդը՝ Սմբատի յաջորդներու Թոտրոս, Անանէ, Արքայ, Սարգիս, Կիւրեղ, Յեսու եւ Ղազարի (վերջինս Գ. Մաղխատրոս կ'անուանէ շէկ շուն, արդեօք իր չիկահեր ըլլալուն համար, թէ Պարսիկի նմանողութիւն տալու) օրերով աւելի կ'աճի ու կը տարածուի զանազան տեղերու անուններով. ինչպէս Թոնդրակեցի, Թուլայլեցի, Կաշեցի, Խնունցի 5), բայց միշտ կեդրոն ունենալով Թոնդրակը:

Հարքայ եկեղեցիներուն վերակացուն Յակոբոս Եպիսկոպոս Քրճազկեաց, Բոկոսն եւ Սաղմոս Երզու, յարելով Թոնդ-

5) Հարք կամ Խնուս-քերդաֆաղաքէն դէպի հիւսիս-արեւելք կը գտնուի մերձ լեռնային Թոնդրակ հայկական գիւղը, որուն մերձակայքը կը գտնուին քարայրներ, ինչպէս նաեւ բազմաթիւ քարէ բոնիւրներ, ամեմայն հաւանականութեամբ Սմբատի հիմնած Թոնդրակեցոց ազանդի կեդրոնը եղած է այս գիւղը: Այս Թոնդրակ գիւղէն երկու ժամ հեռու կը գտնուի նաեւ քրտական Խաշէ գիւղը գոր կը նոյնանայ Կաշէի (Կաշեցի): Թաղման կամ Թարղման Խնուսին պատկանող հին Մանանգի գաւառն է, իր ուղեւորութեան ընթացքին, ուղեգիր

րակեցոց ազանդին, իր ապրած կեանքով մեծ ուշադրութիւն հրաւիրեց իր վրայ, որուն համար Արխատակէս Լաստիւերոյնն կ'ըսէ. — «Յակորոս եպիսկոպոսական իշխանութեամբ սկսաւ իր վիճակի մէջ աշխարհի կարգադրութիւններ ընել որ Թոնդրակեցոց սկզբունքներուն հետեւանքներն էին. թէպէտեւ ինքը ուղղափառ եկեղեցւոյ հետ իր համաձայնութիւնը եւ յարաբերութիւնը խզել չուզեց: Քրճազկեաց պահեցող, բոկազնաց կերպարանքով աշխարհի ազդեցութիւն մը չահեցաւ ժողովուրդին եւ կղերին վրայ, որ՝ «թէեւ զհոգիս հանել հրամայէր չէր ոք որ ընդդիմանար» (Արխատ. Լաստ. 114), անկէ ետքը սկսաւ ի նպատակ հաւատոյն մերոյ նետաձիգ լինել, քահանայից պատարազը արդիւիւ, ոմանց միայն բացառարար ներել, ի տարուողն երկա միայն մատուցանել պատարազս, րարեպաշտական արարողութիւններ ծաղրել, մեղաւորներուն արձակում ղրանալ, հաւատալիքները թեթեւցնել, արտաքին ձեւերով ներքին անառակութիւնները քողարկել, այս ընթացքը յոմանց ընկալեալ եղեւ եւ յոմանց ո՛չ, որով յերկուս բաժանեցան ժողովուրդք, եւ հարկ ե դաւ Տարօնի մէջ հարց եւ հայրապետաց եւ քահանայից ժողով ղումարել (Չամչեան կը նշանակէ 1004 թուականը) եւ Յակորոսի ընթացքը քննել» (Արխատ. Լաստ. 115), սակայն Յակորոս անտես կ'առնէ սոյն հրաւէրը. — «Ի տան նստեալ, ի ձեռն պատգամաց առնէր ժողովոյն պատասխանի, վասնզի իշխանք ղաւառին իրրեւ ամենեքեան ի նորա կեղծաւորական կերպարանաց իրրեւ շղթայիւ կապեալ

Մանուէլ Կ. Միրախորեան (1885) կը գրէ. — «այստեղ մեր տեսութեան եկան կոնագլուխ եւ բարձրահասակ չորս անձինք, որոնց լեզուն պարսկականի հետ խառն էր, գիտէին խօսիլ ֆառսի գաւառաբարբառ հայերէն, այլ իրենք Հայ չէին, ազգութիւնն անձանօք, հագած ձեւերնին անորոշ եւ հեծած էին սեւ, կարմիր, ֆերմակ ու կապոյտ նոյնոյնք, սոքա կը խօսէին կոկորդային լեզու մը, որ լեռնաբնակ ժողովրդոց բնական է եւ յատուկ, կը խօսէին բոլորովին աներկիւղ եւ կը քուէին լիներ բացարձակ տէրը այդ երկրին»:

\*) «Մարմնեղէն հրեշտակ» Գրիգոր Նարեկացին եւս իր կարգին գրպարտուեցաւ որպէս հերետիկոս մը: Ան կը մեղադրուէր քէ Ծայք դարձած է. (Չամչեան Պատմ. Հատոր Բ. էջ 852): Ծայթ՝ հաւատքի մէջ պակաս:

էին»։ Յակոբոսի հետեւորդներէն Եսայի Կարնեցի Արեղան, դաւաճանելով իր դէմ, կը դիմէ Սարգիս Կաթողիկոսին (992-1019) եւ Յակոբոսի Մծղնաց կրօնից ըլլալու փաստերն ու պարագաները կը ներկայացնէ։ Սարգիս Կաթողիկոս Հարքայ խնդրին ստացած ծանութեանէն ստատիկ սրտնեղած, նախ քաղաքական խնդրով Յակոբոսը քովը կը հրաւիրէ, կը խրատէ ընթացքը փոխելու, սակայն Յակոբոս իր ընթացքը կը շարունակէ, ասոր վրայ Սարգիս Կաթողիկոս դատաստան ձեռք կ'առնէ. — «Ի քահանայական կարգէն լուծեալ, եւ Աղուէսադրօշմ կերպարանօք խարան յերեսո նոցա եղեալ յայտարարելով, «որ ի սրբոյ Լուսաւորչին հաւատոյ սողոսկեալ յանօրէն Թոնդրակեցոց ի մարդադէմ դադանաց փարախն մտեալ միաբանի, դատ եւ իրաւունս դայս կրեացէ»։ Աղուէսադրօշմը Շահալիվանի ժողովին մէջ Մծղնէից դէմ դրուած կանոնի դործադրութիւնն է։ Յակոբոսի համար կը պատմուի թէ, Սարգիս Կաթողիկոս զայն բանտարկեց, սակայն նա յաջողեցաւ զիջելանց խորատակել բանտի կաղանքները եւ դառնալ փախստական, երթալով Կ. Պոլիս կուղէ դառնալ Յունադաւան, բայց կը մերժուի. անկէ կը վերադառնայ Թոնդրակ, հոս ալ ազանդաւորները կը մերժեն զինքը. «Վասն առաւել սղծութեան», այսինքն իր դաւանանքը ուրանալը սղծութիւն անուանելով։ Յակոբոս կ'ուսուցանէր թէ. — Երբ մէկը չ'ապաշխարէր իր սեփական անձովը որով մեղք գործած է իմք, այն ատեն ո'չ յիշատակները կրնան օգնել իրեն, եւ ո'չ ալ գոհները։ Իսկ իր հետեւորդները ծաղրի եւ հեղանքի առարկայ կը դարձնեն զոհի կենդանիները, դանոնք մէջտեղ կեցնելով կ'ըսեն — «Ա'յ դուն, ինեղ չորքոտանի ան է մեղանչած իր ողջութեանը ու այժմ մեռած է, ի՞նչ է ուրեմն քուկին մեղքը որ դուն եւս ըստիպուած ես մեռնիլ իրեն հետ»։

Յակոբոս Թոնդրակէն հեռանալով Խլաթայ լեռները կը բնակի ժամանակ մը, սակայն հալածուելով՝ անկէ կանցնի Մուֆարդին եւ հոն կը վախճանի։ Ասողիկ իր մասին կ'ըսէ. — «Թերեւս խալածութեան զիմելով», իսկ Լաստիվերացին կ'ըսէ. — «Մեռաւ անդ (Մուֆարդին) իրրեւ դէշ, եւ թաղուեցաւ իրրեւ լէշ»։

Սարգիս Կաթողիկոսի հալածանքէն յետոյ, ատեն մը անցնելէն վերջ Թոնդրակեցիները իրենց կեդրոնին մէջ դարձեալ

կսկսին ընդարձակել իրենց գործունեութիւնը, այս ատեն Պետրոս Գեառգարձ կաթողիկոսին օրովը, Գրիգոր Մազիստրոս կսկսի հալածանքը Թոնդրակեցոց դէմ, եւ շատ անողորմ կերպով, այդ ատեն իրենց աղանդապետն է եղած Ղազար, զոր Մազիստրոս կ'որակէ շէկ շուն: Մազիստրոս գալով Բիւզանդական իշխանութեամբ, երբ կը հասնի Խնուս ու կսկսի հալածանքը, Թոնդրակեցի երկու քահանաներ, Պողիկարպոս եւ Նիկանովը զղջումի գալով «եկեալ խոստովանեցան, եւ ամէն բան նշանակեցին եւ լուր տուին»: Մազիստրոս զինու զօրութեամբ կը մտնէ Թոնդրակ աղանդաւորաց կեդրոնը զոր եւ կ'անուանէ Շնավանք, «եւ ուր բնակեալ էին արք հանգերձ կըրօնաւորաց եւ կանանց բազմութիւն բոգից 6), եւ հրամայէ

6) Բիւրտ Գրգըլպաշնեքու մէջ յաւերժացած «Ջըրայ Փրփ»ի արարողութիւնը լիովին կը պատշանի Մագիստրոսի անուանարկութեամբ յիշատակած —«արք հանդերձ կրօնաւորաց եւ կանանց բազմութիւն բոգից»—: Արդեօ՞ք ասով կը հաստատուի քէկայ կապ մը Գրգըլպաշ կոչուած ֆիւրտեքու աղանդին եւ Թոնդրակեցոց աղանդին մէջ, եւ քէ կարելի՞ է տարակուսիլ աղուէսադրօշմով հալածուած Հայ աղանդաւորները խուսափելու համար իրենց հանդէպ հանուած պատուհասներէն հայութենէն քրտութեան դարձած չեն պահելու իրենց աղանդը. մահմետական պարսից, արաբաց եւ տանկաց գերիշխանութեան տակ, զգեցած մահմետական արտաքինը կարողացած են պահել իրենց ինն հայկական աղանդը, աւա՞ղ որ կորսնցուցած Հայ անունը, այսուհանդերձ պահելով հայութեան հետ «ֆիւլպ» կնքահայրութեան զօրաւոր եւ նուիրական անխախտելի կապը: Այս առթիւ կը յիշեմ հօրս հետեւեալ պատմութիւնը, զոր զանազան առիթներով պատմած է. —«Խնուսի Շուշարայ ֆիւրտ պէկերէն Խուրա Օղլընք հայոց հետ կը պահեն շատ մոտեմական, անկեղծ եւ սերտ բարեկամութիւն, կընդունին որ իրենք Հայ ծագում ունին, եւ քէ իրենց «Խուրտ Օղլի» (լաղապը) մականուն կուգայ Մամիկոնեան Գայլ Վահանի անունէն, այս ընտանիքը կը պահէ մագաղաթէ համայիլ մը, որուն մէջ գրուած է իրենց նախնեաց ա-

տապալել զհիմունս յարկացն եւ հրձիգ առնել, եւ զինքեանս հանեց ի սահմանաց իւրոյ», Մաղխտորոս ինքզինքը աստուածային բարկութեան դորձադիրը նկատերով. կը զրէ թուլայլեցինք ինն—«զդոյշ լինել, զրեւ կամ ուսուցանել աղանդն, աշխարհին միջադետաց, ամենայն ոք ընդ իշխանութեամբ Հոռոմոց սուրբ թաղաւորութեանն են, ապա թէ ո՛չ զօրութիւնն Ածյ. երեւեսցէ ի ձեզ, եւ բարկութեամբ իւրով խռովեացուցէ զձեզ»: Պախարակելով աղանդաւորները՝ թուլայլեցինք ու համար կ'ըսէ. —«Թուլացուցեալ անուանի կամ թուլացեալ յանդամոց»— Խնունցիները կը կոչէ, —«խցկեալ եւ խաւարեալ, եւ խորամթին բնակեալ»—: Խնուսի մէջ Թոնդրակեցոց աղանդաւորներու մասին հետեւեալ վերադրումները հասածին մինչեւ մեր օրերը, թէ —մասնաւորապէս պատիւ կուտան շուշան ծաղիկին եւ բարտի ծառին, ընդունելով որ Վրիստոսի խաչափայտը շինուած է եղբի բարտի ծառէն: Բողոքականները կ'անուանեն բորոտներ, հաւանաբար նոյնացնելով Բորբո-

---

նունը եւ զանազան նշանաւոր դէպքեր, (այս համայնիլի, ինչպէս նաեւ Մամիկոնեան տան դրօշակի մը՝ այս աշխարհին քով գտնուելու նկատմամբ Պատ. Թ. Մկրտիչեան «Մշակ»ի (Ֆրէգ-նօ) մէջ իր գրած մէկ յօդուածաշարքին մէջ յիշած էր) եւ այս համայնիլը սուրբ նշխարի մը պէս պահած, եւ սերունդէ սերունդ փոխանցելով հասած է մինչեւ մեր օրերը, ասոր հետ նաեւ ռսկեղէն խաչ մը, զոր իրենց մեծ մայր Խաթունը միշտ կուրծքին վրայ պահած է մինչեւ իր մահը, մերձ ի մահ գայն յանձնած է իր գաւակներուն իբր սրբազան աւանդ Հայ քրիստոնէութենէ իրենց ընտանիքին մնացած»: 1895-ի դէպքին՝ կամ ինչպէս սովոր էինք կոչել թալանի տարին, Խնուսի գայմագամը եղած է այս ընտանիքի անդամներէն Խուրա Օղլու Մահմատ պէկը, քալանուած ու կողոպտուած հայոց անասունները իրենց տէրերուն վերադարձուցած եւ օժանդակած հայերուն: Թրքաց հետ խառն ամուսնութենէ միշտ խորշած եւ հեռի մնացած. իրենց մեռելները մահմետական ծիսակատարութենէ յետոյ, գաղտնի հայ քահանայով քրիստոնէական ծիսակատարութիւնով գերեզմանը խաչակնքել կուտան եղբի:

րիտոններուն, եւ ոչ թէ փոքր-էտան ըստին փրօտ կրճատումին, նաեւ Զրախաւոր որակումը կուտային, այսինքն քառասուն քոնիր :

Թովմաս Մեծոփեցիին Թոնդրակեցոց մասին կ'ըսէ .— «մեռելներու հոգւոյն մատաղ կը բաշխեն», (այս երեւոյթը իբնուսի մէջ չառ ընդհանրացած էր, բայց ոչ թէ բողոքականաց, այլ լուսաւորչականներու մօտ) : Թըլկուրանցի Յովհ. Հայրապետ այս աղանդաւորներու մասին այսպէս կը զրէ .—

«Կինն ո՛չ պժղայ, յարեւորդուոյ,»

«Ո՛ր է թուրքէ, ո՛ր է հայէ,»

«Զով որ սիրէ՛, հաւատն այն է» :

Կարապետ Սարկաւազ Տէր Մկրտիչեան իր դերմարէնով զբրած «Պապիկեանք Բնդանդական կայսրութեան եւ հերձածային մերձաւոր երեւոյթներ Հայաստանի մէջ» տշխատասիրութեան մէջ (Լալիցիկ 1893, թարգմ. Ա. Արեղեան), «այստեղէն կը տեսնենք որ Թոնդրակեցոց բնակավայրերէն մին ալ է Խնուս, որ հարաւային Եփրատի հովտի մէջ կը գտնուի, եւ մինչեւ այժմ ալ զոյուրթին ունի : Մասնաւորապէս նշանակաւից է այդ այն անուանումը, որ մեր դարուն կրկին երեւան եկած «նոր Թոնդրակեցիք» նոյն այդ վայրէն կը ծագին : Այս վերջիններուս մասին եւս հետաքրքրական վաւերաթուղթեր կան, զորս թարգմանած եմ արդէն եւ կը յուսամ ուրիշ տեղ մը հրատարակել» : Դարձեալ Կարապետ Սարկ. (յետագային Կարապետ Եպիսկոպոս, դատընկերը Գարեգին Արքեպ. Յովսէփեանի, այժմու առաջնորդը Ամերիկահայ պատակաւորած թեմի մէկ հատուածին) իր «Թոնդրակեցիք մեր օրերուն» յօդւածը՝ (ստուած Գերմաներէն Հանդէս Եկեղեցական Պատմութեան պարբերականին մէջ 1896 թ. էջ 253—276), առաջ է բերւած թարգմանութիւնը «բանայի ճշմարտութեան» գրուածքէն ստնուած իջմիածնի Սինոդին վաւերաթուղթերէն : **Հոն հեղինակը** (Կ. Սարկ.) հետեւեալ ծանօթութիւնը գրած է, «ներկայ ուսումնասիրութիւնս զիտել պէտք է արդէս ամբողջացումն իմ «Պապիկեանք Բնդանդական կայսրութեան» եւ հերձուածային մերձաւոր երեւոյթներ Հայաստանի մէջ» աշխատութեանս :

Թոնդրակեցոց աղանդին մնացորդները ինուսի մէջ են—

Թոնդրակեցոց աղանդին մնացորդները խուսի մէջ են—  
թարկուեցան իրենց վերջնապոյն հալածանքին 1837—45—ին :  
Այդ առնի իրենցմէ խուսեցաւ իրենց դաւանանքի վերաբերեալ  
վաւերական ապացոյցներ պարունակող օրինակիրքը, կամ ս .  
մատեանը «Բանալի ճշմարտութեան» եւ տարուեցաւ էջմիա-  
ծին , երբ մօտ 200 Թոնդրակեցի աղանդաւորներ խնուսէն բռնի  
ուժով կը տարուն էջմիածին . Սինոդը զիրենք հաւատաբըն-  
նութեան կ'ենթարկէ , կը բանտարկէ եւ կը հալածէ , սակայն  
այս բոլոր հալածանքները չեն կրցած հիմնովին անհետացնել  
աղանդաւորները ) եւ յետագային կը տեսնուին անոնց մնա-  
ցորդները զանազան սուրբանոց : Իր ինքնութիւնը թաղցու-  
ցած աղանդաւոր մըն է եղած խնուսցի Հայ քահանայ մը (դժ-  
բարդարար անունը մեկ անձանոթ) զոր 1800 թուին կը ճամ-  
բորդէ Եւրոպա , կը ծանօթանայ բողոքական աղանդին :

Իր հետեւած աղանդին եւ բողոքականութեան մէջ համա-  
նմանութեան եղբիւր զտնելով , հայրենիք վերադարձին կսկսի  
իր աղանդը քարոզել իրր Եւրոպայէն ներմուծած , եւ սակայն  
այն 15 աղանդաւոր ընտանիքները որոնք իրեն հետեւած էին  
կ'ենթարկուին սարսափելի հալածանքի մը , եւ 1827 Ռուս—թըր-  
քական պատերազմին կը զաղթեն Ծիրակի գաշտը , եւ կը հաս-  
տատուին Արլովէի գիւղը , հոս կսկսին իրենց աղանդը քարո-  
զել , իրենց առաջնորդ ունենալով տիրացու Գէորգ Գաղանձե-  
եան , այս մասին էրզրումի մեծ զաղթին , զաղթականութիւ-  
նը առաջնորդող Կարապետ Եպիսկոպոս տեղեկանալով , ինքն  
ալ կը տեղեկացնէ էջմիածնի Սինոդին , Սինոդը նկատի առնե-  
լով զայթակղութիւնները , քաղաքական իշխանութեամբ կըս-  
կըսի առջեւն առնել , ասոր հետեւանքով տիրացու Գէորգ եւ իր  
հետեւորդները կը զաղթեն Ծիրակէն զարձեալ խնուս , եւ Գէ-  
որգ Գաղանձեան կը հաստատուի Հարամիկ գիւղը :

Մագաբխա Արքեպիսկ . Օրմանեան , իր «Ազգապատում»ի  
մէջ կ'ըսէ .—«Բողոքականութեան խնդիրը նմանօրինակ ա-  
ղանդի մը զոյսութիւնը երեւան բերաւ , ծանօթ են Հայ Թոնդ-  
րակեցիները , որոնց մէկ ճիւղը Խնուսցի ալ կոչուած է : Մար-  
դարի գաւառի խնուս ասանէն առնելով անունը որ է այժմեան  
խնուս : (Օրմանեանի Կարնոյ առաջնորդութեան օրով , 1880ի

7) Թոնդրակեցոց աղանդի մասին խորհրդային Հայաստա-  
նի գրողներէն Պօղոսեան հրատարակած է մասնաւոր ուսում-  
նասիրութիւն մը , բայց դժբաղդաբար մեքէ չկարողացանք  
ձեռք բերել :

Սեպտ. 30-ին Խնուսի առաջնորդութիւնը Ս. Կարապետու թեմէն Կարնոյ վիճակին կը կտայուի), թէպէտ Թոնդրակեցոյ աղանդը տկարացաւ, եւ վերջացաւ իսկ Գրիգոր Մաղխարոսի ուժղին հալածանքով, բայց անհնար էր որ բեկորներ մնացած չ'ըլլային եւ դոյութիւն ունենալին տեսնուած է Խնուսի Զէվիրմէ գիւղը, ատոնցմէ ալ Ռուսաստան դադրողներ եղած են Տաճկահայոց մեծ դադրին հետ, Կարապետ կալիսկոպոսի\* հոգւած ժողովուրդին մէջ, որ առաջին անգամ 1837-ին այդ մասին տեղեկութիւն հաղորդած է Սինոդին. թէ նոր աղանդի հետեւորդներ կը գտնուին Շիրակի Արթուրի գիւղը, եւ տիրացու Գէորգ մը անոնց վերստին է։ Անոնց կը վերադրէ այնպիսի կարծիքներ որ հին Թոնդրակեցոյ վարդապետութիւնները կը չօչափեն, նոր բողոքականութեամբ խառնուած։ Սինոդը պարտաւորուեցաւ նկատի առնել հաղորդուած տեղեկութիւնները, եւ քաղաքական իշխանութեամբ ալ ջանաց առջեւն առնել դալթակցութեան։ Մինչեւ 1845 տակաւին անոնց յիշատակները կրկնուած կը գտնուին, ուսկից ետքը անհետացած է, կամ թէ բուն բողոքականութեան վերածուած է (Զամ. Բ. 220)։ Այս մասին կրնանք տեսնել թէ մինչեւ մեր օրերը շարունակուած է այդ կարծիքը Զէվիրմէի բողոքականներուն մէջ, թէ իրենք հին Թոնդրակեցոյ յաջորդներն են, եւ ո՛չ թէ նոր բողոքականութեան աշակերտներ, թէպէտ ըստ ամենայնի բողոքականութեան հետեւորդներ»։

1839-ին երբ Ամերիկեան Միսիոնարութիւնը էրզրում կը հաստատուի, Խնուսի Զէվիրմէ գիւղէն՝ Թոնդրակեցոյ աղանդի հետեւորդներէն Մալօ Մեսրոպեան<sup>8)</sup> կերթայ Էրզրում կը տեսակցի Ամերիկեան Միսիոնարաց հետ, հասկնալու թէ ի՞նչ է անոնց քարոզած վարդապետութիւնը։ Միսիոնարաց տուած ծանօթութիւնները համադրելով իր հետեւած աղանդին նմանութեան եզրեր կը գտնէ, վերադառնալով իր գիւղը կը հաւաքէ իրեն դաւանակից Պետրոս Գաղանճեան, Յարութիւն Թարկէեան եւ Պաղտասար Պրտէեան, անոնց կը պատմէ բողոքա-

8) Այս ծանօթութիւնները ինծի հաղորդած է 1936ին գրաւոր կերպով համագիւղացիս Սահակ Առաքելեան (Հլլօ Ըռէէ Սահակ), որ Ամերիկա եկած էր 1889-ին եւ կը բնակէր Պոս-

\*) Կարապետ Եպիսկոպոս Հնուտցի. (Հնուտ Սպեր գաւառի գիւղ մըն է)։

կանութեան վարդապետութիւնները. ժողովականները միաձայնութեամբ կ'ընդունին թէ՛ բողոքականութեան վարդապետութիւնները եւ իրենց՝ Թոնդրակեցոց աղանդը համանրման են, ասով կը կազմեն բողոքական համայնք մը եւ կը դիմեն էրզրումի Ամերիկեան Բողոքական միախոնարաց խնդրելու իրենց համար քարոզիչ մը կամ ինչպէս սովոր են բողոքականները կոչել աւետարանիչ մը, Միախոնարութիւնը ընդառաջելով կը զրկէ Մարտիրոս անունով ուսուցիչ-քարոզիչ մը: Այս մասին էրզրումի Ամերիկեան Միախոնար պատուելի Ճ. Փիպոտի (Josiah Peabody) 1852-ի գարնան «Միշնէրի Հէրըլդ» «Missionary Herald» միախոնարաց թերթին մէջ կը գրէ. — «Խնուսի մէջ սկսուած է անողոք հալածանք մը, այս մասին հակառակ որ Անգլիական դեր-հիւպատոսը միջամտած, եւ զրած էր Մշոյ փաշային, վերջինը հրամայած էր Խնուսի միախուրին, վերահաստատելու բողոքականներու խլուած իրաւունքները եւ պաշտպանելու գիրենք: Քանի մը օր խաղաղութիւն կը հաստատուի, սակայն չուսով հալածանքը նորէն կը վերսկսի, հալածուողները գիմելով էրզրում ինձի (Միախոնար Փիպոտի) եւ Անգլիական դեր-հիւպատոսին, ես եւ վերջինս ըրինք ինչ որ կրնայինք ընել օգնելու հալածուողներուն, մինչեւ անգամ Անգլիական դեր-հիւպատոսը իր խառ-դին միջոցով ուղղակի իր անձնական նամակով, եւ էրզրումի փաշային կողմէ զրուած անձնական նամակով գիմեց Մշոյ փաշային պահանջելով բողոքականաց իրաւանց վերահաստատութիւնը, միեւնոյն ատեն Կ. Պոլսոյ Բարձրագոյն Դռնէն մեծ վէգիլի գրած զօրուոր նամակը Մշոյ փաշային՝ համեմատաբար խաղաղութիւն կը վերահաստատէ: Ասիկա մաս կը կազմէր նաեւ այն բանին որ զխառը հալածիչները յանձնուեցան քիւրտերու աւերածութեան ու հալածանքին, որոնք պատճառ դարձան 150 ընտանիքներու Մուշէն զաղթելուն»: Դարձեալ Պատ. Փիպոտի կը գրէ. — չեւեւելով որ՝ հալածանքը կը կատա-

րքն, Մէս. եւ կգրադէր լուսանկարչութեամբ, յիշեալ Մալո Մեարոպեան իր հօրաքրոջ ամուսինն է եղած, եւ իր հայրն ալ հետեւորդ մը եղած է Թոնդրակեցոց աղանդին: Աղանդաւորներու հետ խառն ամուսնութեան արգելքը կը շարունակուէր անոնց բողոքականութեան յարելէն յետոյ իսկ, քէեւ մեղմ կերպով:

բուէր Խնուսի հայոց զլխաւորէն զոր Մելիք Կ'անուանուէր (Մելիք Պօղոս) որը շատ դէշ մարդ մըն էր «very bad man» շատ մեծ աղղեցութեամբ եւ միւտիրը բացարձակապէս իր դերին էր, 1854-ին Միշընէրի Հէրրլա»ին դարձեալ Էրզրումէն Պատ. Փիլոսոփի կը գրէ. որ իր կողմէն Խնուս զրկուած Մարտիրոս անուամբ ուսուցիչի մը աշխատանքը շատ գոհացուցիչ եւ զովելի եղած է ժողովուրդին (այսինքն բողոքականաց), եւ Կ'աւելցնէ. — սակայն Մարտիրոսի մահուամբ հալածանքն ու թշնամութիւնները վերարժարժուեցան, քանզի Թաղելու համար հող մը իրեն չէր տրամադրուած, սակայն Էրզրումի փաշան միջնորդելով, խնդիրը ներկայացնելով Էրզրումի Հայոց Եպիսկոպոսին եւ միւսներն ատեն Անգլիական դեր-հիւպատոսի օրինական ջանքերով խնդիրը նպաստաւոր հանդամանք կատանայ եւ Խնուսի բողոքականները Կ'ուրախացնէ: Այս թիւէն մինչեւ եօթը ամիս զրեթէ շատ քիչ հալածանքի ենթարկուած են. անցեալ ամառ իրենց ընտրած քարոզիչ Պրն. Սիմոնը) իր պաշտօնին զնաց, եւ մենք իրեն տրամադրեցինք ուսուցիչի մը, իրերը նպաստաւոր կ'ընթանան Խնուսի մէջ, անոնք՝ ուրբեր տարի մը առաջ ամենաթահալի հալածիչներ էին, այս տարի (1854, Օգոստ. 10) բարեկամական են, թէ քարոզիչին եւ թէ ժողովուրդին, կը թուի թէ կը պատրաստուին հաւաքական դաւանախոսութեան<sup>10)</sup> զէպի բողոքականութիւն»:

Այժմ, որ բողոքականութիւնը մուսք զործած է Խնուս,

9) Պրն. Սիմոնը, նոյնիմէն Պատ. Սիմոն Դաւիթեանն է, քնիկ Սասունցի իշխանական ընտանիքէ մը սերած: Իր մասին տես «Տարօնի Արծիւ» քիւ 21-ի մէջ «Սիմոն Պատուելի» գրութիւնս:

10) Խնուսի տարեգրութեան մէջ՝ որքան որ մեզի ծանօթ է, դէպի բողոքականութիւն հաւաքական դաւանափոխութիւն տեղի չէ ունեցած. աղանդին հանդէպ ունեւալիք համակրութեւն եւ համոզումէն աւելի, Ամերիկայէն հոսած միսիոնարաց ձեռամբ՝ առատ մամոնայի շլացուցիչ տեսքէն եւ ուժէն հրապուրուած առաւելապէս յարած են աղանդին: Թուրք բողոքականութիւնը եւս նպաստաւոր հող ստեղծած էր բողոքական-

իր առաջին հետեւորդներէն Մալօ Մեսրոպեան, աղանդը տարածելու համար իր զիւղէն (Չէվլիմէ) մօտակա Հարամիկ զիւղը կ'երթայ, հոն իր աներորդին Առաքել Յովհաննէսեան (Հըլօ Ըսքէն) կը համոզէ, անոր կարգաւ տալով դրաբառ աւետարանէն այն համարները որոնք կը նոյնանան իր նախնեաց կրօնքին (այսինքն Թոնդրակեցոց աղանդին): Առաքել Յովհաննէսեան կ'ըլլայ առաջին բողոքականը Հարամիկի մէջ, (տարակոյս չկայ, որ Ա. Յովհաննէսեան Թոնդրակեցոց աղանդի հետեւորդ մը եղած է քանի որ իր քոյրը ամուսնացած էր աղանդաւոր Մալօ Մեսրոպեանի հետ, քանզի Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցւոյ օրէնքով արգիլուած էր աղանդաւորներու հետ կենակցութիւն), կարգացուոր մ'ըլլալով եւ դէպի ուսումը մասնաւոր սէր ունենալով, իր ընդունած նոր աղանդը պատահութիւն կուտայ իրեն զպրոց բանալու:

Առաքել Յովհաննէսեան՝ Ամերիկեան Միսիոնարական դրամին օժանդակութեամբ կը շինէ բողոքականաց ժողովարան-դպրոց, բողոքականները կունենան բարձրագոյն կրթութեամբ օժտուած հետեւեալ պատուելի-քարոյղիչ-վարժապետները. — Պատ. Սիմոն Դաւիթեան (Սասունցի), Պատ. Պօղոս Բարահատեան (Պիթլիցի 1895-ի դէպքէն վերջ Հարամիկէն զաղթած Ամերիկա եւ հաստատուած Ֆրէշնօ, Բալիֆօրնիա, ուր եւ վախճանած): Բարոյիչ Հաճի Յովհ. Բարադամեան՝ (Բդեցի, ծանօթ նաեւ «Հաճի Գապզ» ժողովրդական անունով, վախճանած 1914-ին Ղարսի Ծորակալ դուռը), Պատ. Գաբելին Չիթեան (Խարբերդցի, փեսան Առաքել Յովհաննէսեանի, յայտնի յեղափոխական դործիչ Վեր. Հնչակեան, ըստ պնդումը Ռուսաստանի Օսեսա քաղաքը 1903 Յունիսին): Բարոյիչ — վարժապետ Յովսէփ Պարոնեան (Պիթլիցի, զս 1915-ի տարազրութեան): Պատ. Մատթէոս Հովիւեան: Բա-

նութեան համար, Սուլքան Համիտի գահակալութեան օրով (1876-1909) Հայ բողոքականները սկսած էին Հայ անուր իրենց վրայէն տեսակ մը վերցնել, անոր տեղ զգեմալով «Սիրօքէսքան միլլէթ»ի անունը, իսկ երբ կային բողոքականներ, որ այս չըսեմք ուրացումին, ուժացումին չէին հանդուրժեր, անոնք առաւելապէս կուգային Հայ յեղափոխականներու հետեւողներէն:

րողիչ—ուսուցիչ Արշակ Թխթունճեան (Երզնկացի, 1915-ի տարադրութեան քուտած Մարգուանէն) : Պատ. Թաղէոս Ղուկասեան (Երզնկացի, զոհ 1915-ի տարադրութեան) :

Խնուսի մէջ բողոքականութիւնը մուտք գտած էր հետեւեալ Հայ դիւղերու մէջ. Զէվիրմէ, Հարամիկ, Խողլի, Ենէրփէօյ, Պուռնապ, նաեւ Խնուս-Բերդաքաղաքը : Քաղաքին մէջ իրենց թիւը շատ սահմանափակ էր, եւ եղածներն ալ Պիթլիզէն դաղթող բողոքականներ էին, բնիկ Բերդեցիներէն բողոքականութեան հետեւորդներ չեն տեսնուած : Հարամիկ դիւղին մէջ կային 25-30 ընտանիքներ, անոնցմէ միայն հետեւեալ չորս ընտանիքներն էին որ բնիկ դիւղացիներ էին, Հրօ Ըոքէտուն՝ (Առաքել Յովհաննէսեան), Միրապէնց տուն, Իրիցու Կարապետի տուն, Գեւո Պետոն եւ իր եղբայրները, իսկ մնացեալները եկուորներ էին, Պիթլիզցի, Բուլանուխցի, Մէկցի (բրուսներ) եւ Խարբերդցի : 25,000-է աւելի հայութիւն ունեցող Խնուսի դաւառին մէջ՝ բողոքականները հազիւ թէ 5-600 կը հաշուէին :

Այս առթիւ կը յիշեմ յատկանշանական միջադէպ մը՝ 1908-ի Օսմանեան սահմանադրութեան օրերուն, Հարամիկ դիւղի քարոզիչ Պատ. Թաղէոս Ղուկասեան, կերթայ Խալշաուշ —կամ Խաչալոյս— Հայ-քրտախառն դիւղը, հոն կը փորձէ բողոքականութիւն քարոզել, ասոր վրայ դիւղացիները դայրանալով, իր ձին կը խլեն իրմէ, ոտքերն ու ձեռքերը կապերով կապելով կը զլտորեն ցորենի սլարապ հորի մը մէջ, պատուելի բոլոր աղաչանքները զինք ազատ արձակելու համար ի զուր կ'անցնին, վերջապէս Պատ. Թաղէոս դիւղացիին մէկէն կը խնդրէ եւ կը խոտանայ վարձատրել զինք, եթէ լուր տանէ Հարամիկ դիւղ Յովհաննէս Մելիքեանի, գիտնալով, որ Յովհ. Մելիքեան լաւ ծանօթ է Խալշաուշցիներուն, պիտի կրնայ միջամտել եւ զինք ազատել, ինչ որ արդէն տեղի կ'ունենայ, կ'ազատի Պատ. Թաղէոս, իր ձին իրեն կը վերադարձուի ու Պատ. Թաղէոս վերադառնալով Հարամիկ դիւղ, կ'որոշէ որ անդամ մըն ալ ոտք չի կոխէ այդ «վաշի» Խալշաուշ դիւղը :

Խնուսի մէջ բողոքականութեան մուտքով վերջ կը դառնէ Թոնդրակեցոց աղանդը, աղանդաւորներու մնացորդները ըստ ամենայնի ձուլուելով բողոքականութեան մէջ :



ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.



FL0016598